

Ботанічні сади України власне, як і інші ботанічні сади, є ініціаторами інтродукції нових рослин, які потім знаходять поширення в аматорських, фермерських і промислових садах.

Література

1. Галушко Р.В. Биоразнообразие древесных растений и его применение у садах и парках// Информ. листок, 1997, №110. – 5 с.
2. Кашенко Н.Ф. Первые шаги моего акклиматизационного питомника у гор. Києва// Садовод. – 1915, №1. – С. 20-27.
3. Кашенко Н.Ф. Первые шаги моего акклиматизационного питомника у гор. Києва// Садовод. – 1915, №2. – С. 92-98.
4. Кашенко Н.Ф. Первые шаги моего акклиматизационного питомника у гор. Києва// Садовод. – 1915, №3. – С. 150-155.
5. Кашенко М.Ф. На допомогу Київському акліматизаційному саду. – К.: Вид-во АН УРСР, 1925. – 36 с.
6. Липа О.Л., Федоренко А.П. Заповідники та пам'ятки природи України. – К.: Урожай, 1969. – 186 с.
7. Наумов К.И. Как появились плодово-ягодные растения. – Минск: Урожай, 1987. – 48 с.
8. Опись деревьям оранжерейным и различным растениям, находящимся в Дворцовом саду июня 1-дня 1835 г.- Державн. архів міста Києва, фонд 19, оп. I, справа 68, л. 74-82.
9. Про виготовлення в Києві цукатів, варення і "конфект" для імператорського двору, про відправку їх до м. Петербургу. – Центральный державный исторический архив Украины, фонд 59, оп. I, справа 7384, л. 1-20, 1774-1775 рр.
10. Садоводство, производимое черноризцем святых Киево-Печерских лавры Иларіономъ подъ влияніемъ киевскаго климата, 1826// Рукопись / Центральный державн. исторический архив Украины, фонд 414, справа 229, 53 листа.
11. Шерер Ж.Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозжів та козаків України, або Малоросії. – К.: Український письменник, 1994. – 311 с.
12. Щербина М. Садівництво Київщини. – К.: Видання Окресмвідділу, 1928. – 179 с.

УДК 635.918:634.6"17/19" Проф. Т.М. Черевченко¹, чл.-кор. НАНУ, д-р біол. наук;
провідн. інж. Н.В. Чувікіна – м. Київ

РОЗМАЇТТЯ ТРОПІЧНИХ ТА СУБТРОПІЧНИХ РОСЛИН ЦАРСЬКОГО САДУ В КИЄВІ (СЕРЕДИНА XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

На основі архівних джерел досліджено склад оранжерей Царського саду у м. Києві за період від середини XVIII ст. до 1920 р. Аналіз списків тропічних і субтропічних рослин у різні роки та інші документи висвітлюють чотири періоди розвитку оранжерей. Показано важливість впливу діяльності оранжерей Царського саду у Києві на інтродукцію екзотичних рослин в Україну.

Prof., Dr. T.M. Cherevchenko, N.V. Chuvikina – Kyiv

The diversity of the tropical and subtropical plants of the Tzar gardens in Kyiv (middle 18th – early 20th century)

The contents of the Tzar Gardens conservatories in Kyiv in the period from the middle of XVIII century till 1920 were searched using the archivist sources. The analysis of the lists of tropical and subtropical plants in different years and other documents elicits four periods of conservatories development. The importance of influence of greenhouses in the Tzar Gardens on exotic plants introduction into Ukraine is shown.

Царський (нині Міський) сад був закладений у середині XVIII ст. в Києві поруч з палацом, побудованим за велінням імператриці Єлизавети Петрівни за проектом архітектора Бартоломео Франческо Растреллі. Звичайно, у саду були побудовані й оранжереї. Зараз палац має назву Маріїнський, та разом з парком є окрасою Києва. Однак оранжерей, на жаль, там зараз немає, а згадки про них залишилися лише в архівних документах. У фондах Центрального державного історичного архіву України та Державного архіву м. Києва зберігається багато документів стосовно цих оранжерей. Вже 1750 р. повідомлялося про закупівлю фруктових дерев для саду (виноград, горіхи та ін.) [7]. У 1753 р. згадувалося про закупівлю лаврових дерев [1]. За спогадами сучасників, у 1770 р. в оранжереях Царського саду знаходилась велика кількість плодівих дерев [5]. Це зрозуміло, адже фрукти та варення з них регулярно поставлялися з Києва до царського столу в Петербург, про що в архівних справах є неодноразові згадки [7, 8]. Дуже багато згадок про чергові ремонти оранжерей і теплиць [10, 11]. У архівних справах є і багато списків рослин, які знаходилися в оранжереях царського саду у різні періоди їх існування – з середини XVIII століття по 1920 р. Аналізуючи їх можна умовно поділити існування оранжерей на кілька періодів.

Перший – середина XVIII – початок XIX ст. (до пожежі палацу 1819 р.). У цей час вирощувалися Aloe L., Cereus Mill. Citrus limon L., C. aureum L., Hibiscus rosa-sinensis L. (з червоними та білими квітами), Ficus carica L., F. elastica Roxb., Laurus nobilis L., Punica granatum L., Pelargonium L'Herit., Rosmarinus officinalis L. [2, 17] та ін. Цікаво, що в одному з списків були примітки, які свідчили про використання рослин: "оные деревья плод приносят" (лимон, апельсин, інжир), "оные содержатся для зелени" (розмарин), "оные содержатся для цветов, могут срезываться, семена посылают в Петербург" (Dianthus L.) і т.ін. Кількість рослин була досить значною: гранатів було 84, розмаринів – 94, а інжиру – 220 [2].

Другий період – 1819-1860 рр. У цей період палац, у якого в 1819 р. згорів другий поверх, не міг використовуватися як царська резиденція, тому не було потреби декорувати парадні зали. Незважаючи на це, асортимент рослин у цей час значно розширився. Збереглися списки рослин в оранжереях 1827 та 1835 рр. [3, ст. 74-82; 16]. Серед споруд саду у 1827 р. було декілька великих оранжерей і теплиць з каменя та дерева. Окремо згадувалися теплиці для іноземних рослин, зелені, ґрунтових дерев, ананасів, а загалом в оранжереях і теплицях зростало 149 таксонів. Серед них Agave americana L., три види Aloe L., сім видів Hibiscus L., Musa L., два види Myrtus (Tourn.) Linn., дві декоративні форми Nerium oleander L., Rhododendron L. та багато інших декоративних і плодівих рослин. Вражає кількість деяких з них: Phoenix L. було 160, а кушів Syringa persica L., що на той час вирощувалися у теплицях, – 140. Дуже великою була кількість плодівих: ананасів – 702, цитрусових – 400, гранатів – 160. Утримувалися у теплицях також Armeniaca Mill., Cerasus Juss., Persica Mill., Prunus Mill., Vitis L. [16]. У списку 1835 р. асортимент ще ширший (441 таксон). Кількість цитрусових за цим реєстром збільшилася до 707, Laurus nobilis L. було 215, кількість Hibiscus rosa-chinensis L. досягла 180, а H. syriacus L. було 75. У цей час у колекції вже з'явилися Aucuba japonica Thunb., Camelia japonica L., 6 видів Jasminum (Tourn.) Linn. [3, ст. 74-82].

У 1830-х роках в оранжереях царського саду у зимовий період зростали рослини з приватних колекцій. Зберігся список рослин, які належали князю Сакену, і взимку 1836 р. "как то ежегодно делали", вони знаходилися у царському саду. У

¹ директор, Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України

цьому списку 19 видів, серед яких *Citrus L.*, *Ficus carica L.*, *Hibiscus L.*, *Laurus (Tourn.) Lim.*, *Plumbago Tourn. et Linn.*, *Punica granatum L.* та ін [3, ст. 71, 159]. Водночас деякі рослини з оранжерей царського саду віддавали на прокат і часто вони від цього псувались. Взагалі у 1835-36 рр. часто змінювались садівники, що теж не сприяло збереженню рослин. У жовтні 1836 р. був складений список рослин, що загинули, який нараховує 131 назву [3, ст. 93-96]. Серед причин, які призвели до цього, згадуються: "пришел в явное бессилие и порчу до прибытия моего", "уничтожен бывшим садовником", "по давнему времени", "бывшие на прокате чрез вьюгу и мороз иссохли безвозвратно", "чрез прокат потерял свою силу и неожилен", "производится из семян" та ін.

Доповнювалась колекція також і рослинами з оранжерей мастків, конфіскованих за борги. Наприклад, у 1833 р. представник київської державної палати повідомляв київського, подільського та волинського генерал-губернатора Левашова, що у Беліловському мастку оранжерея не приносить жодного прибутку казни та влітку було продано ананасів лише на 12 золотих [9]. Це означає, що вже у XIX ст. екзотичні фрукти вирощували не тільки для власного вжитку, а й на продаж. Рослини з цих оранжерей, які було не вигідно далі утримувати на місці, цього ж року були перевезені у київський палацовий (царський) сад.

З 1833 по 1839 рр. в оранжереях царського саду зберігались рослини, завезені для ботанічного саду київського університету св. Володимира (нині – Ботанічний сад ім. М.В.Фоміна). У списку рослин, котрі були видані у липні 1839 р. професору ботаніки Траутфетеру для створення ботанічного саду, було 23 назви, серед яких *Citrus aurantium L.*, *C. medica L.*, *Cupressus sempervirens L.*, *Ficus carica L.*, *Jasminum officinale L.*, *Laurus nobilis L.*, *Hibiscus rosa-chinensis L.*, *Hydrangea L.*, *Myrtus communis L.*, *Rhododendron ponticum L.* та ін [3, ст. 172, 175].

У 1841 р. палацовий сад був переданий місту Києву "под условием содержания его у порядке для удовольствия публики" [13]. Однак ця передача не була остаточною, і міністерство Царського двору та уділів і далі розпоряджалося садом та допомагало місту його утримувати.

Третій період – друга половина XIX ст. У 1860-1871 рр. одночасно з відбудовою палацу після пожежі 1819 р. була проведена і реконструкція парку й оранжерей, якою керував Карл Христіані [6, 11]. У цей період ще більш інтенсивно поповнювались оранжереї, для яких рослини купували навіть за кордоном. Напевно, це було пов'язано з тим, що після відбудови палац знову збиралися використовувати як царську резиденцію, і для прикраси приміщень під час відвідин членів імператорської родини потрібно було багато декоративних рослин. Здійснено великі закупки рослин, для чого були навіть запроваджені податкові пільги. Наприклад, у квітні 1869 р. директор департаменту митних зборів повідомляв керівництву, що рослини, придбані за кордоном для палацового саду, мають бути провезені через митницю у Вержболово без затримки і без мита [12]. Однак найбільше рослин (близько 130 назв) було придбано у 1873 р. у мастку "Підлужанське" (недалеко від м. Рівне). Серед них *Camellia L.*, *Cymbidium aloifolium (L.) Sw.*, *Clerodendron L.*, *Dracaena Vand.*, *Jasminum sambac (L.) Ait.*, дуже багато цитрусових та ананасів великих розмірів [14]. Ці рослини становили основу колекції ще у 1895 р., коли у зв'язку з необхідністю зменшити витрати на утримання саду виникла думка про закриття частини оранжерей і продаж рослин з них. У своїй доповідній до міністерства імператорського двору та уділів управляючий київським удільним округом

писав, що приїзди "височайших" осіб до Києва трапляються не часто, а при необхідності декорувати парадні сходи та зали палацу завжди можна звернутися до садівництв Вессера або Крістера, в яких є великий вибір тропічних рослин, що обійшлося б значно дешевше, ніж постійно утримувати палацові оранжереї. Однак з Петербурга прийшла відповідь, що оранжереї необхідно зберегти принаймні до літа 1896 р., оскільки планувався "височайший приїзд" до Києва [15].

Після цього оранжереї були віддані в оренду Освальду Карловичу Вессеру – відомому київському садівникові, який володів ними до 1919 р. – четвертий і останній період існування оранжерей. У квітні 1920 р. проведена остання інвентаризація приміщень та рослин колишнього садівництва Вессера, яке у 1919 р. було націоналізовано і належало Садовому підвідділу Комунального господарства м. Києва. На той час ще зберігались пальмові оранжереї, прилеглі до палацу, та окремі оранжереї для різних рослин, які склалися з 24 відділень і займали площу в 1 десятину 1131 кв. сажень (1,6 га). Але у більшості з них рослини загинули від морозів, хоча близько 40 видів у двох відділеннях все ж збереглося. Серед них великі пальми *Dracaena Vand.*, *Eugenia Mich. et Linn.*, *Laurus (Tourn.) Linn.* пірамідальної та кулястої форм, *Pelargonium L'Herit.*, *Rosmarinus L.*, *Tradescantia L.*, та ін. Як писав завідуючий садом підвідділом Новацький, тоді в оранжереях ще залишались рослини, що придатні для декорації, яких дуже потребувало міське садівництво [4]. На жаль, подальша доля цих рослин невідома, а оранжереї не збереглися до нашого часу.

Як бачимо з наведених даних, у різні роки в оранжереях царського (палацового) саду в Києві було велике розмаїття тропічних та субтропічних рослин. Росли екзотичні плодови (цитрусові, ананаси і банани), лікарські та величезна кількість декоративних рослин. Вирощували і камелії, і орхідеї, відродженню культури яких ми присвятили три десятиліття.

Таким чином, діяльність оранжерей царського саду у Києві значно вплинула на інтродукцію тропічних і субтропічних рослин в Україну.

Література

1. Державний архів м. Києва. Фонд 15, оп. 1, од. зб. 11, арк. 1.
2. Державний архів м. Києва. Фонд 15, оп. 1, од. зб. 44а, арк. 1-2.
3. Державний архів м. Києва. Фонд 19, оп. 1, од. зб. 68, арк. 6-13, 71, 74-82, 93-96, 159, 172, 175.
4. Державний архів м. Києва. Фонд 163, оп. 12, од. зб. 6, арк. 28-33.
5. Осипов А.П. Очерк истории древесных насаждений города Киева и деятельности городской комиссии 1887-1897 гг. – К.: Лито-типография К.Н.Милевского, 1897. – С. 19-21.
6. Родичкин И.Д., Родичкина О.И., Гринчак И.Л., и др. Сады, парки и заповедники Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1985. – С. 144-146.
7. Центральний державний історичний архів України. Фонд 59, оп. 1, од. зб. 1662, арк. 16.
8. Центральний державний історичний архів України. Фонд 59, оп. 1, од. зб. 7384, арк. 1-6.
9. Центральний державний історичний архів України. Фонд 442, оп. 64, од. зб. 58, арк. 155-157.
10. Центральний державний історичний архів України. Фонд 442, оп. 86, од. зб. 343, арк. 130б. -15.
11. Центральний державний історичний архів України. Фонд 442, оп. 90, од. зб. 117, арк. 1, 10б.
12. Центральний державний історичний архів України. Фонд 442, оп. 102, од. зб. 101, арк. 2.
13. Центральний державний історичний архів України. Фонд 493, оп. 4, од. зб. 57а, арк. 1.
14. Центральний державний історичний архів України. Фонд 493, оп. 5, од. зб. 106, арк. 3-9.
15. Центральний державний історичний архів України. Фонд 493, оп. 27, од. зб. 59, арк. 1-7.
16. Центральний державний історичний архів України. Фонд 533, оп. 2, од. зб. 203, арк. 129-130.
17. Центральний державний історичний архів України. Фонд 736, оп. 1, од. зб. 1032, арк. 10, 15.